

ÉGTÁJ

DIETRICH GYULA

BITTERMANN KÁROLY ÉS AZ ELSŐ SZABADKAI NYOMDA (1844—1907)

Johannes Gutenberg a XV. században kezdte alkalmazni a mozgatható betűkkel való nyomtatást. Ezzel a törekvéssel rohamosan terjedt és fejlődött a nyomdaipar. Városunk jóval később kap nyomdát; a múlt század negyvenes éveiben több nyomdaalapítási kezdeményezés történt.¹ Az 1844. év jelentős dátum Szabadka művelődéstörténetében, mert városunkban megkezdte működését Vajdaság második nyomdája.²

Bittermann Károly 1844. március 7-én I. Ferdinánd császár aláírásával kapott nyomdaalapítási engedélyt Szabadkán. Ezzel megkezdődött a szabadkai nyomdászat úttörőjének negyedszázados eredményes tevékenysége. Korábban Budán, Pesten, Szegeden, Eszéken és Kalocsán készítettek szabadkai rendelésre nyomtatványokat. Szeged első nyomdatulajdonosa, Grün Orbán (nyomdája 1801-ben kezdett dolgozni) többek között cirillbetűs nyomtatványokat is készített városunk számára.

BITTERMANN KÁROLY ÉLETÚTJA

Bittermann Károly 1805. július 13-án született Óbudán. Szegény szülőktől származott, ezért az általános iskola három osztályának elvégzése után inasnak adták; a pesti Trattner—Károlyi nyomdában betűszedőnek tanult. Felszabadulása után Bécsbe ment, s ott a Machitaristák nyomdjában helyezkedett el. Mivel jó szakember volt, és munkáját megbecsülte, munkatársaiban ellenszenvet váltott ki. Hamarosan Németországba és Csehországba távozott. Tartózkodási helye Lipcse, Drezda, de főleg Prága volt. Néhány év múlva visszatért Pestre. Időközben Bécsben feleségül vette Pessák Máriát. Ismét szülővárosában, a Trattner—Károlyi nyomdában helyezkedik el, ahol 1843-ig dolgozik.

Már a negyvenes években azt tervezte, hogy önálló nyomdát alapít; ezért jött vidékünkre. Eredeti szándéka az volt, hogy Bács-Bodrog vármegye székhelyén, Zomborban nyit nyomdát, azonban Rudits József szabadkai származású főispán rábeszélésére és több kedvező körülmény hatására végül Szabadkát választotta. Kérvényével a városi tanácshoz fordul, amely 1842. november 21-i ülése után a többi dokumentummal azt a budai helytartótanácshoz

küldi. Az 1843. május 30-án keltezett válaszában az áll, hogy a helytartótanács Bittermann kérvényét elutasította, »miután a folyamadó egy könyvnyomó intézetnek felállítására és voltaképpen felkészítésére elégséges pénzalapot nem mutatott ki».

Az első szabadkai nyomdaalapítási kísérletek kapcsán feltétlenül meg kell említeni, hogy még 1840. április 20-án és ugyanazon év június 14-én a szabadkai városi tanács Budára küldte Pintér Jánosnak, a temesvári könyvnyomtató intézet szedőjének nyomdaalapítási kérvényét. A budai válasz szerint a Magyar Királyi Helytartótanács a kérvényt elvetette, mert az alapító vagyoni állapotáról készült kimutatás és néhány irat hiányzott a kérvény mellől. Pintér volt tulajdonképpen az első nyomdász, akinek a város már 1839-ben 1000 forintos segélyt ajánlott fel.

Bittermann kitartóbbnak bizonyult, mert 1843. július 8-án ismét kérvényt nyújtott be a városi tanácshoz. Ugyanakkor nem ő volt az egyedüli kérvényező; Fuchs János lőcsei származású, Prágában tanult nyomdász is hasonló kísérletet tett. A tanács kérte a budai helytartótanácsot, hogy csak egy nyomdaalapítási engedélyt adjon ki, és az átiratban Bittermann kérvényéhez ragaszkodott. Mivel a kérvényekre nem jött válasz, a városi tanács újból eljuttatta Budára a két kérvényt; december 30-án sürgette az ügy lezárását. A huzavona oka az volt, hogy a hatóságok nem lelkesedtek az ilyen kérvényekért és kezdeményezésekért. December 30-i levelében a szabadkai tanács ismételtlen leszögezte: a helytartótanács csak az egyik nyomdásznak adjon engedélyt (akkoriban a városi tanács véleménye az volt, hogy Szabadkának csak egy nyomdára van szüksége).

Végül Bittermann Károly kapott nyomdaalapítási engedélyt. A bécsi császári- királyi kancellária 1844. március 7-én küldte el az okiratot.³ A pergamentre több színben írt latin nyelvű szöveg így kezdődik: *NOS FERDINANDUS PRIMUS Divine Favente clementia AUSTRIAE IMPERATOR*; fordításban: *Mi I. Ferdinánd, Isten kegyelméből Ausztria császára, ... ezt követően szép vágású betűkkel tüntették fel a császár többi rangját és megnevezéseit; Magyar-Csehországnak, Dalmáciának, Horvát- és Szlavónországnak, Galiciának és Lodomeriának ezen néven ötödik apostoli királya ...*

Az okirat jelentősebb része a következőképpen hangzik: *„... Emlékeztükbe ajánljuk a jelen okmány erejénél fogva mindazoknak, akiket illet, hogy Mi Bittermann Károly hívünknek Felségünkhöz intézett alázatos könyörgésére és azért, mert hű alattvalónknak érdekeiről kegyesen és atyailag gondoskodni kívánunk, ugyanazon Bittermann Károlynak, mint akit jó erkölcssei különben is ajánlanak, és aki a nyomdászat mesterségben jártas, s e célra elegendő tehetséggel rendelkezik, hatalmunk teljében csak személyére vonatkozólag kegyelmesen megadandónak és megengedendőnek találtunk, hogy ugyanazon Bittermann Károly, amíg él, országunkban lakó Hiveink közös javára és hasznára Szabadka (Maria-Theresiopolis)⁴ szabad királyi városunkban nyomdát állíthasson, fenntarthatasson és folytathasson, minden nemű könyvet és művet — azonban minden sérelme nélkül mások különleges szabadalmainak, amennyiben ezen egyik vagy másik könyvnek nyomására bárkinek vagy bárkinek is külön megadattak — nyomhasson és árulhasson és ezen célra munkatársakat tarthasson, tanoncokat felvehessen, ugyanazokat oktathassa és szokás szerint felszabadíthassa ...*

Bittermann Károly az okirat szerint feltételekhez volt kötve: *„... először is tartozik magát fejlettebb nyomdászszerekkel ellátni; továbbá semmi más sajtó alá nem adni és nyilvánosságra bocsájtani ne merészkedjék, mint ami az országos törvényszék, vagy magyar királyi Helytartótanácsunk megszabott bírálatának a maga módja szerint előterjesztett és így annak helyeslése kíséretében nyilvános hitelesítéssel ellátott ...*

A szöveg végén biztosították a szabad ipar folytatását: *„... ezért Nektek minden rendű, rangú, hivatalú, foglalkozású és kiváltságú hű alattvalóinknak, bármiképpen értesültök is jelen levelünkről, ezeknek során szorosan paran-*

csoljuk, kegyesen meghagyjuk és elrendeljük, hogy a fentebb emlegetett Bittermann Károlyt az iménti módon engedélyezett nyomdászatának gyakorlásában se hivatalosan, se magánúton semmiképpen zavarni, gátolni, háborgatni és eltiltani ne merészeljétek, hanem Ugyanőt az előző módon engedélyezett kiváló kedvezéssel és kegyességgel szabadon, biztosan, megkárosítás, alkalmatlankodás és akadályozás nélkül élni és boldogulni engedjétek, és azon útján, akiket illet, mindezt érvényesülni minden módon tartoztok és köteleztetek, éppen ezen szabadalomlevelünk erejéből és tanúságnál fogva, melyet elolvasás után, amint ezennel akarjuk és parancsoljuk, mindenkor vissza kell adni az előmutatónak.”⁵

Engedéllyel a kezében Bittermann kocsival érkezett Szabadkára.⁶ A nyomda össz felszerelése két, előzőleg Pesten kiselejtezett kézi fasajtó volt. Schmidl Károly betűöntő 10—12 fajta betűt, körzetet, ólomvonalat és fabejtűket készített a nyomda számára. Szabadkán azonnal fogadta Szárits József polgármester, aki kételkedett a kezdeményezés sikerében. Kételyének beszélgetésükben hangsúlyt is adott. „Ért a böllérmesterséghez?” — kérdezte, arra célozva, hogy ez a mellékfoglalkozás télen jövedelmező lehet.

Bittermann Károly Simony Mihály ügyvéd házát vette meg az I. kör 127 alatt (később Mérnök utca 130, ma Šenoa u. 19).⁷ 1844 júliusában a városi tanácshoz fordult a ház átírása végett. Ebben a házban rendezte be a nyomdát. Az első megrendelés a várostól érkezett; lassan mind több munkát kapott.

1846-ban a prágai Gottlieb Haase Söhne cégtől vas kéziszajtót vásárolt. A nyomda már két éve dolgozott, mondhatnánk, jól be is vált. Nemcsak szabadkai megrendeléseket teljesített, hanem az egész megye nyomtatványai itt készültek. Mivel Zomborból sok megrendelést kapott, 1847. március 20-án kérvénnyel fordult a szabadkai városi tanácshoz egy fióknyomda felállítására ügyében. Miután Miloszavlyevits István városi tanácsnok ellenőrizte Bittermann vagyoni állapotát, az engedélyt megkapta. Jelentésében Miloszavlyevits fel-tüntette, hogy Bittermann három sajtóval, huszonnyolc mázsa betűvel rendelkezett, és a felbecsülés szerint vagyona 6590 pengőt tett ki. Habár az engedélyt megkapta, a zombori nyomdát Bittermann csak a forradalom leverése után, 1850-ben nyitotta meg.

Bittermann Károly részt vett az 1848-as forradalomban is. Nyomdájában az események ideje alatt olyan nyomtatványok készültek, amelyek a forradalom mellett foglaltak állást. Ezzel megszegte a császári engedélyben feltüntetett királyi helytartótanács által engedélyezett kiadványokra vonatkozó rendeletet. Sőt, mikor a városban pénzhiány mutatkozott, helyi érdekből szükségpénzként⁸ Kossuth-bankókat nyomott, melyek forgalmazását a pénzügyminiszterium nem engedélyezte. A forradalomban való részvétele miatt Bittermannat Temesváron hatheti börtönre ítélték.

1849-ben meghalt felesége; öt gyermekük maradt. 1851-ben másodszor is megnősül. Speizer Erzsébettel⁹ kötött házasságában hat gyermeke született.

Bittermann Károlyt vígkedélyű, vendégszerető, szerény és becsületes embernek ismerték Szabadkán¹⁰. Nyomdájában mellette, felesége és gyermekei mellett segítők dolgoztak. Egy érdekes eset fűződik hozzá: az ötvenes években Heckenast Gusztáv budapesti nyomdásztól egy kiselejtezett gyorsajtót vásárolt. Ezen a gépen olyan gyorsan folyt a nyomás, hogy a nyomdai alkalmazottak munka nélkül maradtak. Ezért a gépet Bittermann eladta.

1868-ban a Vallás- és Közoktatási Magyar Királyi Miniszterium egy körlevelet adott ki, melyben felhívja a nyomdatulajdonosokat, hogy minden náluk nyomtatott munkából küldjenek példányt a Magyar Tudományos Akadémia részére. Bittermann hasonló felszólítást kapott 1868. június 15-i keltezéssel.¹¹

Bittermann Károly, a szabadkai nyomdászat úttörője rövid betegség után 1869. május 29-én, 64 éves korában halt meg.

A BITTERMANN CSALÁD MUNKÁSSÁGA

Az első szabadkai nyomda 131 évvel ezelőtt nyílt meg Szabadkán. A Bittermann család tagjai nemcsak a szabadkai nyomdászatnak voltak az úttörői. 1850-ben Zomborban fióknymdát nyitottak, amelyet Bittermann Károly fia, Ferdinánd vezetett. Egyes adatok arra utalnak, hogy Zentán is a család tagjai voltak a nyomdászat kezdeményezői.

Szabadkai nyomdájuk egyike volt a legkorszerűbbeknek az országban. 1869 után a nyomda irányítását Bittermann Károly özvegye vette át és 1871-ig sikeresen vezette a műhelyt.¹² Továbbra is segédekkel dolgozott; a munkába bevonta idősebb fiait is (ebben az időszakban Andor cégjelzése is jelentkezik). Bittermann Károly fia, József, apja nyomdájában tanulta meg a mesterséget. 1874-ben huszonnégy éves korában átvette a nyomda irányítását, és haláláig, 1907-ig vezette. Városunk első nyomdája 1844-től 1907-ig működött.

AZ ELSŐ SZABADKAI KIADVÁNYOK

Mielőtt Szabadkára jött volna, Bittermann Károly a nyomdabetűket Óbudán szerezte be. Latin, cirill- és gót betűi voltak. Az első szabadkai nyomdában a szerbhorvát (bunyevác is) és német, továbbá latin kiadványok mellett túlnyomórészt magyar nyelvű szövegeket nyomtak.¹³

Arra a kérdésre, hogy melyik volt az első könyv, amely városunk első nyomdászatának műhelyében készült, nehéz választ adni. Talán Remess Kázmér *Öröm érzet* c. költeménye, amely 1844 végén jelent meg. A bibliográfia az első Szabadkán kiadott és nyomott könyvként sokáig Jósika Miklós szerb fordításban megjelent *Lakomisleni (A könnyelműek)* c. művét említette. A könyvet 1846-ban nyomták cirillbetűvel. Ugyanebben az évben árusították az első itt kiadott naptárt, amelynek címe: *Szabadkai Naptár 1847*.

Az első itt megjelent magyar könyvek közé tartozik Szép Ferenc *A gyümölcsfatenyésztésről* című munkája; 1847-ben adták ki. 1866-ban jelent meg bunyevác nyelven Grgur Peštalić *Dostojna plemenite Bačke...* c. könyve.¹⁴

A legrégebb szabadkai újság Szép Ferenc kiadásában 1848-ban jelent meg *Honunk Állapota* címen, „hetilap a nép felvilágosítására” és inkább tájékoztató jellegű volt.¹⁵ A lap csakhamar megszűnt. 1849-ben Bittermann Károly nyomtatta a *Közlöny Kivonata* címmel városunk akkori hivatalos lapját. A rendszeres újságkiadás 1870-ben kezdődött.

Bittermann József folytatta a könyv- és újságkiadást: 1879 végén a *Szabadkai Ellenőr* c. újság tulajdonosa volt. Az általa kiadott legismertebb könyv Iványi István *Szabadka szabad királyi város története* (két részben, 1886. és 1892.) c. műve volt. A zombori nyomda legjelentősebb kiadványa a Dudás Gyula által szerkesztett *Bács-Bodrog vármegye egyetemes monográfiája* volt, amely két részben jelent meg Bittermann Nándornál 1896-ban.

*
*
*

A Bittermann család nyomdája kitörölhetetlenül beírta nevét Szabadka művelődéstörténetébe. Több mint ezer különféle nyomtatványt készített. Jelentős, hogy a nyomda épületében talált hajlékot az *első szabadkai irodalmi társulat*. A bérelt helyiségben összejöveteleket tartottak, a tagok pedig szoros kapcsolatban álltak Bittermann Károllyal.

1. Cirillbetűk használatára csak a bécsi Kurzböck nyomdásznak volt joga, akinek nyomdája később Novaković kezére került, hogy végül is a budai egyetemi nyomda fontos tartozékként dolgozzon. Vajdaságban az első nyomda aránylag későn létesült: száz évvel a törökök után, a XVIII. század végén kezdte meg működését. Emanuilo Janković hozatta Németországból Újvidékre. Évtizedeken át működött, egészen a XIX. század harmincas éveig anélkül, hogy egyetlen szerb könyvet nyomtatott volna.
2. A történelmi adatok azt mutatják, hogy városunkban a nyomdászat az ipar többi ágával (malom-, bőr- és textiliparral stb.) egyidejűleg jelentkezik.
3. A szabadalmi okirat bekötött vastag arany zsinórral átfűzött, hét oldalból álló és tokban függő királyi pecséttel ellátott okmány. A privilégiumot sokáig a család őrizte, ma a Zombori Történelmi Levéltárban van. A Szabadkai Városi Múzeumban az eredeti okirat mása látható.
4. (...) amelyben megengedett neki Szabadkán nyomdat nyithatni és *cenzúrált* iratokat nyomni. — (Vár. levált. 1844. évi pol. jk. 2676. sz.) — Iványi István: *Szabadka szabad király város története*. Szabadka, 1882. II. 228. A sajtószabadság határozata a nyomtatvány előzetes és utólagos betiltására vonatkozott.
5. (...) Kiadta őszinte szeretett hívünk, tekintetes és nagyságos székhelyi Majláth Antal gróf a Szent István Apostoli Király rendjének nagykeresztes lovagja, belső titkos tanácsos, királyi főasztalmester, Zemplén vármegye főispánja, magyar királyi udvari kancellár és Szent István jeles rendjének kancellárja, birodalmi székvárosunkban, Bécsben, Ausztriában, március 7-én 1844. Magyar-, Cseh- stb. országban való uralkodásunk tizedik évében.

I. Ferdinánd s. k.,
gróf Majláth Antal s. k.,
Gály Péter s. k.

6. *Polgári levél 1845-ből, a polgári jog elnyeréséért* 2262. Pol. sz. Mi Szabadka szab. kir. város főbírája, polgármestere, és tanácsa adjuk tudokra mindeneknek, a kiket illet, hogy minekutána dicsőségesen országló kegyelmes koronás Fejedelmünk szolgálatát, a közjót, s ezen királyi város további fenmaradását, s szabad polgárai jólétüknek előmozdítását érdeklő tárgyak folytatása és elintézése véget mai alólírt helyen, napon s esztendőben tanácsházunkban egybegyűlvén tanácsulást tartottunk volna: akkoron Bittermann Károly benyújtott könyörgő levele által kebelbeli polgárnak bevételni esedezett legyen. — Mivel pedig ezen Tanácsnak köztudomásra volna, hogy nevezett folyamodó ezen ns városra nézve érdemes szülőtől származott, erkölcsös maga jóviseletével kívánt polgárosítást megérdemelte és annak hogy ezen városnak s ns hazának jövőjére is hasznos polgára leend, jelét adta, továbbá előmutatott házi pénztári hivatalnak nyugtatványa szerint a polgár taksát 16 frt 12 kr. pengővel lefizette, ugyan a hódolati esküt is letette volna. — Ez oknál fogva nevezett Bittermann Károlyt valamint valóságos polgárnak bevezessük és beiktatjuk, úgy ötlet minden igazokban és szabadságokban, melyekkel kegyelmes koronás Fejedelmek kegyelméből s honi törvények értelménél fogva valódi polgárok bírnak, részesítjük, melyről is ezen hiteles pecséttel és jegyzői aláírással megerősített Bizonyosság levél kiadatik. — Kelt Szabadka szabad királyi városban 1845. évi Június hó 9-én tartott tanácsülésből. — Kiadta Zomborcsevics Ferencz, főjegyző. (Iványi István: *Szabadka szabad Királyi város története*, II. Szabadka, 1892. 90—91.)
7. Nincs lehetőség, hogy Bittermann Károly házán emléktáblát leplezzünk le: a 19. számú ház a Senoa utcában nem létezik, mert 1944. szeptember 18-án bombatalálat érte. A volt ház helyén szép park van, ahol Bittermann Károlynak emlékművet lehetne emelni. A felirat ez lehetne: EZEN A HELYEN, SAJÁT HÁZÁBAN BITTERMANN KÁROLY 1844-BEN MEGALAPÍTOTTA AZ ELSŐ SZABADKAI NYOMDAT.
8. Ezen példányom előlapján áll: s o r s z á m, de a szám nincsen odaírva. Ez alatt második sornak áll: S z a b a d k a i p é n z j e g y. Ez alatt ismét: 20 kr. pengő. Mart. 10. 1849.

— polgármester; de a név nincs ráírva, valamint a tulsó lapon sincs a városi pecsét mellett ellenőrzőül a kapitány neve, csak: A' kapi van csonkán rányomva. A kiállítás egyszerű, amilyen vidéki nyomdában lehetséges volt. Ezen nyomtatvány hossza 11 cm., magassága 8 cm. — Iványi István: I. m. I. 1886. 471.

9. Az első szabadkai nyomdában dolgozó nő Bittermann Károly felesége, Pessák Mária volt. 1851-től Speizer Erzsébet, a második felesége, hat gyermeket szült. A nyomdásznének sok elfoglaltsága akadt a népes családban, de a nyomdai munkában is kivette részét.
10. (...) A veprődi öregasszonyok, mint mindenütt másutt, nagybetűs, öreg imakönyvekből énekeltek a litániát valamikor a századfordulón. Az előénekes a váltakozó sorokat, a többiek meg rá a fohászt: *Könyörögj, érettünk!* A nagybetűs imakönyvben a lapalji ívjelzés is elég nagybetűs. Így esett meg, hogy az előénekes a litánia egyik sorának olvasta az oszlop alján és a szokott dallamon recitálta ezt is: *Nyomatott Bittermann Károlynál!* Mire az öregasszonyok kara gondolkodás nélkül rázendítette: *Könyörögj érettünk!*

Nevét a népi anekdota is, imé, megőrzi.

Péter László: 7 NAP, 1970. augusztus 21.

11. (...) azon felül minden évnegyed végén minden fajtájú nyomdai kiadványának öt példányát, melyek közül egy az országgyűlés Karainak és Rendeinek 1836. évi április 26-án kelt alázaatos előterjesztésére kiadott királyi rendeletünk következtében a magyar Tudós Társaságnak van szánya, fentebb érintett magyar királyi Helytartótanácsunkhoz betervezni tartozik; végül köteles ugyanazon magyar királyi Helytartótanácsunk által a nyomdászattal illetőleg kiadott vagy kiadandó rendeletekhez mindig szorosan alkalmazkodni, különben jelen kegyünket és engedélyünket neki oda nem szavazzuk, sőt mint előzetes intézkedéseinkkel ellenkezőt, már jelen kegyes szabadalmunkkal előre, megvonni kívánjuk. — Részlet a *szabadalom* szövegéből.
12. Az akkori idők törvénye szerint is engedélyezték az özvegyiség jogán a nyomdavezetést; Bittermann-nének a munkaszervezésben is helyet kellett állnia. A szabadalom tanult nyomdásznak engedélyt biztosított nyomdaalapításra. Ha idővel a nyomdatulajdonos elhalt, felesége folytathatta az iparágat. Az ilyen nyomdában tanult nyomdászsegédeknek kívül dolgozhattak az özvegy családjának tagjai is, akik később folytathatták az iparág vezetését. A császári-királyi szabadalmak intézménye (nyomatásra és terjesztésre okiratokat adott ki) az 1848-as időkkel megszűnt. A privilégium ilyen esetben pedig mint hagyomány a nyomda múltját tükrözte.
13. Bittermann Károly kiadványain a cégjelzést is több nyelven jelölte:

— Nyomatott Szabadkán Bittermann Károlynál.

— Tiskano u Subotici kod Karla (vagy Kalora) Bitermana.

— M. Teresiopel, (Maria Theresienstadt) Gedruckt bei Karl Bittermann.

— Typis Caroli Bittermann, M. Theresiopolis (Maria-Theresiopolis).

Ez jellemző az 1868—69. közötti időszakra, amikor főleg politikai nyomtatványokat készített Bittermann. Mind jobboldaliaknak, mind a baloldaliaknak. Ezek a nyomtatványok is magyar, szerbhorvát és német nyelven készültek.

14. A következő évben, 1845-ben aztán legalább 4 magyar és 2 latin nyelvű könyvet adott ki Bittermann Károly, 1846-ban pedig legalább 17 könyvet, s ezek között van 2 szerb nyelvű, valamint az első szabadkai magyar kalendárium. — Kolozsi Tibor: *Szabadkai sajtó (1848—1919)* Szabadka, 1973. 15.
15. (...) akik ily zavaros időkben különböző okból templomba nem járhattak: elhatározta Szépe Ferenc káplán, hogy időhöz nem kötött röplévekben is oktatja s felvilágosítja a népet. Ezen első szabadkai lapok címe volt: „Honunk állapota, a nép felvilágosítása”. Az első szám nov. 27-én jelent meg négyrétű 2 levél terjedelemben, további számok dec. 7., 15., 22. és 1849. jan. 8-án. Több számot nem ismerek. Ezekben az akkori állapotok genesisét és a helyzetet s harctéri híreket közöl igen rövid, velős és kemény nyelven, az akkor szokott heveséssel. — Iványi István: I. m. I. 1886. 425.

(Megjegyzés: A *Honunk Állapota* és a *Közöny Kivonata* című szabadkai lapokkal kapcsolatban lásd Kolozsi Tibor: I. m. 19—20 oldal.)

DOKUMENTUM- ÉS OKMÁNYTÁR

I.

16—A—60/1838 ek. S. — 16—A—60/1838 ek. M.

Könyvnyomtató Intézet által szerzendő nyomtatványok iránt alázatos Vélemény Szabadka, 1838. június 19.

II.

18—A—44/1940 ek.

Pintér János könyvnyomtató segéd — helybeli nyomda felállítása Szabadka, 1840. október 15.

III.

3—A—51/1841 p. S.

Könyvnyomda felállításáért Pintér János kérvénye 1841. június 14.

IV.

1—A—35/1842 p. S.

Pintér János kérvénye

V.

1—A—35/1842 p. S.

Könyvnyomda felállításáért megtiltó határozat (Pintér János kérvényének elutasítása) 1842. Bójt hó 1.

VI.

3—A—102/1842 p. S.

Bittermann nyomda felállítása — kérvény

VII.

1—A—48/1843 p. S.

Bittermann Károly könyvnyomó kérelmének elutasítása 1843. Pünkösöd hó 30.

VIII.

3—A—71/1843 p. S.

Bittermann Károly kérelme 1843. július 8.

IX.

3—A—122/1843 p. S.

Bittermann Károly kérelme 1843. december 30.

X.

1—A—45/1844 p. S.

Bittermann nyomda felállítása 1844. Sz. György hó 9.

XI.

4—A—18 1846. p. S.

Bittermann Károly nyomdásztól megszökött legény

XII.

12—B—148 1847. p. S.

Bittermann Károly kérvénye — vagyoni és erkölcsi bizonylat

XIII.

4—A—7 1849. Aec. S.

Bittermann könyvnyomtató-adósság beszédese

XIV.

6538/1862 p. S.

Bittermann és nejének kérvénye 1200 Ft. kölcsönért

XV.

296/1863 p. S.

Könyvtárak, könyvnyomdák és könyvtárak kimutatása

XVI.

187, 188/1864. p. S.

Nyomtatványok ellenőrzése (sajtótörvény alapján)

XVII.

3590/1866 p. S.

Bittermann Károly kötelező nyomtatvány — példányok beadása

XVIII.

3164/1867 p. S.

Nyomtatványok utcán való árulása — tilos

XIX.

6332/1867 p. S.

Bittermann Károly 2100 Ft-os kötlevel betáblázása végett

FORRÁSMUNKÁK

- Iványi István: *SZABADKA SZABAD KIRÁLYI VÁROS TÖRTÉNETE I—II.* 1886 és 1892.
- *Bittermann Károly könyvnyomda-tulajdonos és a szabadkai első könyvnyomda felállítására* (Bács-Bodrog vármegye történelmi és régészeti társulatának évkönyve. Zombor, IX — 1/1893.)
- Novák László: *A NYOMDÁSZATI TÖRTÉNETE V.* Budapest, 1928.
- *NYOMDÁSZATI LEXIKON.* Bíró Miklós kiadása. Budapest, 1936.
- Joso Šokčič: *STO GODINA ŠTAMPE U SUBOTICI 1848—1948.* Subotica. (Kézirat)
- Blaško Vojnić Hajduk: *SUBOTICA JUČE I DANAS.* Subotica, 1950.
- Lazar Plavšić: *SRPSKE ŠTAMPARIJE OD KRAJA XV DO XIX VEKA.* Beograd, 1959.
- Dietrich Gyula: *125 GODINA ŠTAMPARSTVA U SUBOTICI. — A SZABADKAI NYOMDAIPAR 125 ÉVE.* — Subotica, 1969.
- Kolozsi Tibor: *SZABADKAI SAJTÓ (1848—1919).* Szabadka, 1973.

Ezenkívül a nyomdaipari gyűjteményemből merítettem adatokat. Továbbá a Szabadkai Városi Múzeum, Történelmi Levéltár (I—XIX.) és Városi Könyvtár anyagát kutattam.

